

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ЯКУБЕЦЬ Олександр Анатолійович

УДК 94:32(092)(477)«1918/1990»(043.3)

**ПОЛІТИЧНА БІОГРАФІЯ В. В. ЩЕРБИЦЬКОГО
У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1918–1990 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Шаповал Юрій Іванович,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник
відділу теорії та історії політичної науки

Офіційні опоненти доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії
України другої половини ХХ століття;

доктор історичних наук, професор
Деревінський Василь Федорович,
Київський національний університет будівництва
і архітектури, професор кафедри політичних наук

Захист відбудеться «17» березня 2017 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «16» лютого 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблематика ролі та місця особистості в історії, як правило, викликає чималий інтерес не лише у науковців-істориків, але й серед широких кіл громадськості, оскільки крізь призму біографії тієї чи іншої людини (тим більше – людини відомої, скажімо, політичного, громадського, чи культурного діяча) реконструкція минулого постає у більш репрезентативному сприйнятті. Рівною мірою це стосується і відносно недавніх подій, а саме – історії України радянсько-комуністичних часів. Вони потребують значного переосмислення, оскільки невелика часова віддаленість цього періоду, наявність значної кількості живих свідків та учасників процесів часів УРСР породжує чимало міфів та довільних інтерпретацій, що викликані, окрім всього іншого, також і закритістю тогочасної політичної еліти. Одним з її представників був перший секретар ЦК КПУ у 1972–1989 рр., голова Ради Міністрів УРСР у 1961–1963 та 1965–1972 рр. Володимир Щербицький.

Його життєвий шлях і діяльність у контексті історії України ще не осмислені належним чином. Тим часом політична біографія В. Щербицького – важлива складова українського історико-політичного процесу. За збігом обставин, його життя (1918–1990 рр.) майже точно корелюється з існуванням Радянської України (1917–1991 рр.). Із цих 74-х років В. Щербицький протягом 32-х входив до вищого керівництва УРСР (починаючи з 1957 р., коли він став секретарем із промисловості та членом Президії ЦК КПУ) і протягом 17-ти – де-факто був лідером УРСР. Його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ стало найдовшим в історії Радянської України. З огляду вже на це постать В. Щербицького потребує уваги.

Окрім того, тема викликає інтерес не лише із суто наукових міркувань, але й через її суспільну значущість, оскільки дослідження постаті В. Щербицького лежить у розрізі проблематики формування еліт, що є актуальним для будь-якого історичного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах науково-дослідної проблематики «Актуальні питання джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін», яку розробляє кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 23 червня 2016 р., протокол №15.

Мета дисертаційної роботи – висвітлення процесу формування, становлення та кар'єрного зростання представника вищої партійно-державної номенклатури СРСР та УРСР та відповідних причинно-наслідкових зв'язків на прикладі біографії В. Щербицького.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного розв'язання таких конкретних дослідницьких завдань:

– визначити стан наукової розробки теми, історіографічної та джерельної бази, необхідної для проведення дослідження, систематизувати джерельну базу – особливо стосовно особових (мемуари та щоденники, опубліковані інтерв'ю) джерел;

– реконструювати перший етап життя В. Щербицького (1918–1946 рр.) – до його приходу у номенклатуру, висвітлити історичні та побутові обставини, у яких відбувалося формування особистості та її світогляду;

– розкрити причини та обставин входження В. Щербицького до компартійної номенклатури, його стрімкого кар’єрного зростання у сталінський та постсталінський періоди (1949–1957 рр.);

– простежити взаємозв’язок політичної боротьби за владу на рівні вищого керівництва СРСР із ситуацією в середовищі політичної еліти УРСР, вплив цих чинників на політичну біографію В. Щербицького, його особисту роль у цих процесах (1957–1972 рр.);

– дослідити ідеологічну та кадрову політику В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, визначити його особистий внесок у процес зміни акцентів цієї політики;

– вивчити професійну та особистісну моделі поведінки В. Щербицького, визначити їх вплив на його стиль керівництва та ситуацію в УРСР у цілому (1970–1980-і рр.);

– проаналізувати причини політичного довголіття В. Щербицького (1980-і рр.).

Об’єктом дослідження у дисертації постають суспільно-політичні процеси в Україні 20 ст., в межах яких відбувалося становлення В. Щербицького як політика та державного діяча.

Предметом вивчення є особа та діяльність В. Щербицького як одного з керівників УРСР та представника вищого ешелону номенклатури Радянського Союзу.

Хронологічні рамки дослідження обмежені роками життя В. Щербицького (1918–1990 рр.). При цьому основний акцент робиться на період після Другої світової війни, коли, власне, і розпочалася його політична кар’єра (з 1946 р.).

Методологія та методи дослідження залежали від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи і реалізовувалися за допомогою таких методологічних інструментів: історичного, історико-генетичного, проблемно-хронологічного, порівняльного, просопографічного методів, методів аналізу та синтезу, структурного аналізу та реконструкції, історико-критичного, історико-системного, аналітично-індуктивного та описового підходів, мікроаналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що на дисертаційному рівні

вперше:

– здійснено системний аналіз життєвого шляху і політичної біографії В. Щербицького у контексті суспільно-політичних та соціальних трансформацій в Україні 20 ст.;

– визначено місце В. Щербицького у системі політичних, соціокультурних відносин регіональної української та центральної московської еліт;

уточнено та комплексно охарактеризовано:

– особливості ідеологічної та кадрової політики В. Щербицького;

– великий корпус відповідних архівних та друкованих джерел, які, таким чином, уведено до наукового обігу;

подальшого розвитку отримало:

– вивчення системи формування, комплектування та функціонування влади в умовах комуністичної системи;

– розкриття механізмів номенклатурної клановості та спадковості у системі влади в Україні 20 ст.

Практичне значення дисертації. Напрацювання, застосовані під час роботи над дисертацією, факти, висновки та положення, документи, зведена інформація з джерел можуть бути використані науковцями у процесі створення узагальнюючих праць з історії України 2-ої пол. 20 ст., а також під час роботи над історичними, політичними та універсальними енциклопедіями, словниками і довідниками, під час складання навчальних програм з історичних та політичних дисциплін у вищих навчальних закладах України.

Особистий внесок здобувача. Висновки, наукові положення та результати, обробка та зведення джерел, обробка даних (у т. ч. і за допомогою комп'ютерних систем управління базами даних, СУБД), висновки дослідження отримані автором самостійно і становлять його персональний доробок.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення дисертації були оприлюднені на Міжнародній конференції «Як викинути Леніна з голів українців?» (Київ, 2014) та Всеукраїнській науковій конференції «Особистість в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька)» (Київ, 2015), а також під час «круглих столів» «Комунізм в Україні: доктрина, практика, причини» (Київ, 2014) та «Горбачовська «перебудова»: український контекст» (Київ, 2015).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 7 статей, з них 5 – у вітчизняних фахових виданнях та 2 – у закордонних.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети і завдань, логікою розкриття і характером досліджуваної теми. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (11-ти підрозділів), висновків та списку джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 239 сторінок, із них: основний текст – 205 сторінок, список використаних джерел і літератури – 34 сторінки (313 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, окреслено методологію та хронологічні межі, сформульовано новизну і практичне значення отриманих результатів, проінформовано про рівень апробації та структуру роботи.

У *першому розділі* «Історіографічно-джерельна база та методологія дослідження» викладено теоретичні засади дослідження.

У *підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми»* докладно проаналізовано історіографію політичної біографії В. Щербицького, яка є не надто широкою і складається із студій вітчизняних науковців І. Кураса, Ю. Шаповала, П. Тронька¹,

¹ Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України / Іван Федорович Курас // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю. – К.: Інститут політичних

доробку американських дослідників Я. Білінського та Р. Сольчаника², публікацій В. Врублевського, Ю. Лазебника, Д. Табачника³.

Вивчення цих текстів засвідчує формування двох інтерпретаційних моделей у трактуванні біографії В. Щербицького як цілісної сторінки в історії української політичної еліти 20 ст., своєрідного вододілу між, за визначенням Ю. Латиша, «істориками старшого покоління» та «молодшим поколінням істориків» в оцінці особи першого секретаря ЦК КПУ. Перші, в особі І. Кураса та П. Тронька, «вказуючи на неоднозначність постаті багатолітнього українського партійного лідера, бачать в його діяльності багато позитиву для України, розглядають його особу як сина свого часу, коли політичні рішення для України приймалися далеко за її межами», в той час як другі – В. Даниленко, В. Баран, Ю. Шаповал, В. Литвин – «скептично ставляться до постаті В. Щербицького»⁴.

Докладний аналіз особи та діяльності В. Щербицького, вочевидь, неможливий без врахування свідчень і міркувань, висловлених у синтетичних за характером белетризовано-публіцистичних біографіях політичних діячів пізнього СРСР, де у тому чи іншому контексті згадується В. Щербицький, котрий з 1961 по 1989 рр. (з невеликою перервою) входив до де-факто вищого керівного органу цієї країни – Політбюро ЦК КПРС: «Петро Шелест» Ю. Шаповала, «Андропов» та «Хрущов» Р. Медведєва, «Дорогий Леонід Ілліч» С. Семанова, «Косигін» В. Андріянова, «Брежнев», «Горбачов і Єльцин», «Юрій Андропов» Л. Млечина⁵. Тут інтерес

та етносоціальних досліджень НАН України, 1999. – С. 487–496; Шаповал Ю. І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 118–129; Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990) / Петро Тимофійович Тронько // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 109–117.

² Bilinsky Y. Shcherbytskyi, Ukraine, and Kremlin Politics // Problems of Communism. – London, 1983. – July-August. – №4 (32). – P. 1–20; Solchanyk R. Shcherbitskyi: A Long Time Going // Soviet analyst. – London, 1987. – March 25. – P. 5–7.

³ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты / Виталий Константинович Врублевский. – К.: Довіра, 1993. – 254 с.; Лазебник Ю. Щербицький і українська мова / Юхим Лазебник // Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня. – №34; Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Дмитро Табачник // Вітчизна. – 1992. – №9. – С. 159–163; №10. – С. 107–113; №11. – С. 119–123.

⁴ Латиш Ю. В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах / Юрій Володимирович Латиш // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Вип. ред. та упоряд. Г. В. Самійленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. Гоголя, 2012. – С. 283.

⁵ Шаповал Ю. І. Петро Шелест / Юрій Іванович Шаповал. – Х.: Фоліо, 2013. – 127 с.; Медведєв Р. А. Андропов / Рой Александрович Медведєв. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 434 с.; Медведєв Р. А. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Рой Александрович Медведєв. – М.: Книга, 1990. – 304 с.; Семанов С. Н. Дорогой Леонид Ильич / Сергей Николаевич Семанов. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 368 с.; Андріянов В. И. Косыгин / Виктор Иванович Андріянов. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 368 с.; Млечин Л. М. Брежнев / Леонид Михайлович Млечин. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 624 с.; Млечин Л. М. Горбачев и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция / Леонид Михайлович Млечин. – Спб: Питер, 2012. – 448 с.; Млечин Л. М. Юрий Андропов. Последняя надежда режима / Леонид Михайлович Млечин. – М.: Центрполиграф, 2008. – 528 с.

представляють фрагменти розмов авторів з діячами зазначеної епохи, що, власне, і надає цим книгам ознак не лише науково-популярної праці, але й – джерела.

Значною підмогою для роботи над дисертацією стала низка дотичних досліджень, зокрема – публікації О. Бажана «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука» та В. Панченка «Попередники Табачника: З історії українофобства»⁶, у яких дана широка ідеологічна картина України 1970-х рр., наукові студії І. Кожукала, Ю. Шаповала та Д. Табачника щодо попередників В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ – М. Хрущова, Л. Мельникова, О. Кириченка та П. Шелеста⁷.

Під час спроб розв'язання певних проблем біографії В. Щербицького залучалися наукові праці, які не мають безпосереднього стосунку до його особистості, однак дають більш повне уявлення про той або інший процес чи подію, допомагають при визначенні особливостей радянської номенклатури – студії В. Барана, М. Восленського, Я. Грицака, В. Даниленка, Г. Касьянова, П. Киридона, Г. Кривчика, Ю. Кузьменко, С. Кульчицького, С. Серьогіна, О. Стешица, О. Штейнле⁸ та ін.

⁶ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука / Олег Бажан. – Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня; Панченко В. Попередники Табачника: З історії українофобства (Михайло Юзефович і Валентин Маланчук) / Володимир Панченко // День. – 2010. – 30 грудня.

⁷ Кожукало І. П. Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності / Іван Петрович Кожукало // Український історичний журнал. – 1989. – №9. – С. 95–105; Табачник Д. В., Шаповал Ю. І. О. І. Кириченко: історія однієї політичної долі / Дмитро Володимирович Табачник, Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 1990. – №5. – С. 87–97; Шаповал Ю. Вождь с характером: Исполняется 100 лет со дня рождения Алексея Кириченко – первого украинца, который возглавил КП(б)У / Юрий Шаповал // День. – 2008. – 29 февраля; Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні / Юрій Іванович Шаповал. – К.: Знання, 1990. – 48 с.; Шаповал Ю. Петро Шелест: життя та політична доля / Юрій Шаповал // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – С. 15–44.

⁸ Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 / Володимир Кіндратович Баран. – Львів: Свобода, 1992. – 124 с.; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Володимир Кіндратович Баран, Віктор Михайлович Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.; Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Михаил Восленский. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.; Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Йосипович Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.; Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Віктор Даниленко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1. – С. 63–88; Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) / Петро Васильович Киридон. – Полтава: Асмі, 2012. – 576 с.; Кривчик Г., Серьогін С. Система влади й кадрова політика в СРСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. / Геннадій Кривчик, Сергій Серьогін // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України, 2008. – Вип. 4 (34). – С. 201–215; Кузьменко Ю. В. Кадрова політика В. Щербицького в УРСР

Аналіз стану розробки поставленої наукової проблеми засвідчує: політична біографія В. Щербицького в контексті історії України потребує суттєвого уточнення та систематизації, а комплексні студії цього питання слід проводити на основі архівних та опублікованих джерел.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база дослідження» – окреслює коло документів, які відображають як етапи становлення політичної кар'єри В. Щербицького, формування його політичного світогляду, так і особисті характеристики, оцінки професійних якостей цього діяча. Основною джерельною базою стали документи, які сконцентровані у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), а саме – у фонді 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991)». Йдеться насамперед про матеріали пленумів ЦК КПУ, засідань Політбюро ЦК КПУ та листування між ЦК КПУ та ЦК КПРС⁹. Доступ до особових справ вищого керівництва УРСР, на жаль, по сьогодні закрито.

періоду перебудови / Юлія Володимирівна Кузьменко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2015. – Вип. 95 (4). – С. 100–104; Кузьменко Ю. Механізми рекрутування партійно-радянської номенклатури УРСР у період перебудови (1985–1991 рр.) / Юлія Кузьменко // Південний архів: Зб. наук. праць. – Серія: Історичні науки / Гол. ред.: В. М. Дарієнко. – Херсон: Херсонський державний університет, 2010. – Вип. 31–32. – С. 220–231; Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади / Станіслав Васильович Кульчицький // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 3–15; Стешиц О. С. Особливості кадрових перестановок у керівній партійній номенклатурі УРСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Олександр Сергійович Стешиц // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Вип. 72. Історія та культура: загальноукраїнський та провінційний вимір / Вип. ред. та упоряд. Г. В. Самійленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2013. – С. 241–252; Стешиц О. С. Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект / Олександр Сергійович Стешиц // Література та культура Полісся. – Вип. 69: Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 222–233; Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / Олексій Федорович Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 228–232.

⁹ Центральный державный архив громадських організацій України. – Ф. 1. Центральный комитет Комуністичної партії України, 1917–1991 рр. – Оп. 2. – Спр. 18. Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 25 травня 1972 р., 5 арк.; Спр. 32. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 10 жовтня 1972 р., 254 арк.; Спр. 35. Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 10 жовтня 1972 р., 15 арк.; Спр. 68. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 17–18 квітня 1973 р., Ч. I, 248 арк.; Спр. 69. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 17–18 квітня 1973 р., Ч. II, 176 арк.; Спр. 102. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 16–17 травня 1974 р., Ч. I, 206 арк.; Спр. 103. Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 16–17 травня 1974 р., Ч. II, 208 арк.; Спр. 456. Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 26 квітня 1979 р., 11 арк.; Спр. 463. Стенограма Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 08 червня 1979 р., 45 арк.; Спр. 464. Постанова Пленуму ЦК Компартії України від 08 червня 1979 р., 19 арк.; Оп. 25. – Спр. 642. Копії листів та інформацій до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК Компартії України. 07.06.1972 р. – 25.12.1972 р., 188 арк.

Чимало архівних матеріалів, які стосуються другої половини 20 ст., протягом двох останніх десятиліть були опубліковані в Україні та Росії у численних збірниках документів. Особливу увагу привертають ті з них, які стосуються межі 1950–1960-х рр., коли В. Щербицький спочатку як член Центральної ревізійної комісії ЦК КПРС (з 1956 р.), потім – як член ЦК КПРС та Президії ЦК КПРС (з 1961 р.), почав прямо чи опосередковано залучатися до справ великої політики – як внутрішньої, так і зовнішньої¹⁰.

У визначенні «ідеологічного обличчя» першого секретаря ЦК КПУ, окрім архівних напрацювань, значущим підґрунтям слугувала збірка документів «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», при оцінці його професійних якостей (насамперед – на посаді голови Ради Міністрів УРСР) – збірка «Політичне керівництво України. 1938–1989»¹¹.

Недооціненим у сучасних історичних та політологічних студіях виглядає такий корпус джерел, як матеріали і стенограми компартійних з'їздів та пленумів, зокрема – КПРС, які є не лише свідченнями певного духу та стилю епохи, але й слугують базою для порівняльного аналізу трансформацій поглядів того чи іншого політика (за умови того, що він виступав на цих форумах), а також – визначення його місця у суспільній ієрархії на певному етапі кар'єри. В. Щербицький обирався делегатом дев'яти з'їздів КПРС – з ХІХ по ХХVІІ включно (1952–1986 рр.), частина з матеріалів яких теж залучена до написання його політичної біографії¹².

До джерельної бази також можна віднести статті та книги, що друкувалися під прізвищем В. Щербицького¹³, назви яких, будучи вишикуваними за хронологією,

¹⁰ Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: Международный фонд «Демократия», 2001; Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Международный фонд «Демократия», 1998; Никита Хрущев. 1964 г. Стенограммы Пленумов ЦК КПСС и другие материалы / Сост. А. Н. Артизов и др. – М.: Международный фонд «Демократия», Материк, 2007; Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко. – Т. 1–3. – М.: РОССПЭН, 2004–2008.

¹¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. І. Панчук (керівник) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.; Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.

¹² ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – М.: Политиздат, 1956. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 560 с.; Внеочередной XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 27 февраля – 5 февраля 1959 г.: В 2-х тт. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 1. – 592 с., Т. 2. – 616 с.; ХХІІ съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: Стенографический отчет: В 3-х тт. – М.: Политиздат, 1962. – Т. 1. – 608 с., Т. 2. – 608 с., Т. 3. – 592 с.; ХХІІІ съезд Коммунистической партии Советского Союза. 29 марта – 8 апреля 1966 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – М.: Политиздат, 1966. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 672 с.; ХХІV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта – 9 апреля 1971 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 1. – 600 с., Т. 2. – 594 с.

¹³ Щербицкий В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. – К.: Политиздат Украины, 1974. – 160 с.; Щербицкий В. В. Двадцать пятый съезд КПСС

демонструють систему ідеологічних та економічних пріоритетів, відповідної кон'юнктури на тому чи іншому відрізку існування України у складі СРСР.

Для вивчення історії України пізнього радянського періоду (1970–1980-і рр.) в цілому та особистості В. Щербицького як однієї з його ключових фігур зокрема особливої ваги набуває корпус джерел особового походження, насамперед – мемуарів та численних інтерв'ю, який на сьогодні є вже достатньо сформованим і під час написання біографії та відтворення політичної історії країни у багатьох випадках може вноситися на перше місце. Мемуарна література також може слугувати джерелом відсутнього в інших ресурсах культурологічного матеріалу, який відображає специфіку ментальності тієї чи іншої доби, верств населення, окремих особистостей, містить унікальні приватні відомості, що мають важливе значення для біоісторіографічних, персонологічних студій, просопографічних студій.

У дисертації джерела особового походження (мемуари, щоденники, інтерв'ю), в яких у тому чи іншому контексті йдеться про В. Щербицького, чітко структуровані, персоніфіковані і поділені на окремі групи за ознакою наближення авторів / респондентів до першого секретаря ЦК КПУ, а саме:

I група – члени сім'ї;

II група – вища партійно-господарська номенклатура УРСР;

III група – представники вищої партійної номенклатури СРСР;

IV група – представники науки, культури, спорту та мас-медіа;

V група – обслуговуючий персонал.

Усього при роботі над дисертацією використані свідчення майже 100 осіб.

Систематизація мемуарної літератури сприяла уточненню певних аспектів і фактів політичної біографії В. Щербицького, дала можливість визначити його ідеологічне обличчя та особисті якості. Ці джерела у дисертації критично переосмислені, залучалися до аналізу винятково через їх перехресну перевірку із архівними документами, відповідними науковими напрацюваннями та іншими спогадами.

В цілому ж джерельну базу з дослідження політичної біографії В. Щербицького, яка складається з архівних документів, опублікованих документів та матеріалів, а також – із джерел особового походження (мемуарів та опублікованих інтерв'ю) можна вважати достатньою для повноцінного наукового дослідження.

Підрозділ 1.3. «Методологічні засади» окреслює ту методологічну стратегію, яку обрано для системного та комплексного вивчення політичної біографії В. Щербицького. Провідним для дослідження став проблемно-хронологічний підхід, який зумовив принципи добору матеріалу, а також визначив структуру дисертації. Застосування порівняльно-історичного методу дало можливість виокремити

о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 253 с.; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 624 с.; Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс – забота партийная. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 398 с.; Щербицкий В. В. Овладевать ленинским стилем работы. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 296 с.; Щербицкий В. В. Советская Украина. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 144 с.

складові політичної біографії В. Щербицького у контексті розвитку політичної номенклатури у вітчизняній історії 20 ст. Водночас критичне осмислення політичної біографії В. Щербицького було б неможливе без застосування просопографічного методу (як приклад використання просопографічних методик у політичній біографістиці можна навести життєписи Конрада Аденауера та Шарля де Голля авторства Чарльза Вільямса¹⁴, у вітчизняній історіографії – дослідження Василя Деревінського про В'ячеслава Чорновола¹⁵) та мікроісторичного підходу. При цьому останній дав можливість систематизувати та узагальнити матеріал, який висвітлює особливості поведінкової моделі В. Щербицького у професійному та особистому середовищі.

Специфіка теми зумовила застосування історико-системного підходу, адже біографія В. Щербицького розглядається у контексті епохи та процесу формування системи, відомої під узагальненою назвою «радянська партійно-державна номенклатура». І розглядати його біографію – навіть на першому етапі становлення особистості – у відриві від загальних суспільних процесів, притаманних конкретній епосі, неможливо.

У підрозділі також зауважено, що для визначення внутрішніх зв'язків всередині партійно-господарської номенклатури УРСР часів В. Щербицького на основі СУБД Microsoft Access була створена відповідна база даних, до якої внесено детальні біографії майже 200 представників вищого керівництва України 1970–1980-х рр., що можна вважати синтезом просопографічних та квантитативних методик. Результати електронної обробки цих даних включені як складова частина підрозділу 3.2.

Таким чином, історіографія, відповідна джерельна база та методологічні засади дають можливість комплексно дослідити політичну біографію В. Щербицького.

Другий розділ «Початок життєвого шляху та політична кар'єра (1918–1972)» складається із чотирьох підрозділів та систематизує, уточнює основні етапи першого періоду життя та номенклатурної кар'єри Щербицького.

У підрозділі 2.1. *«Суспільно-політичні та соціокультурні передумови формування світогляду і політичних переконань»* з'ясовано чинники й обставини, що визначили особливості політичної кар'єри політика та вплинули на його долю у владних кабінетах. На численних мемуарних матеріалах шляхом зіставлення та уточнення фактів, міркувань, спогадів, висновків колег-істориків встановлено, що перший етап біографії – не зовсім типовий, але в цілому показовий у контексті епохи, на яку припадають роки становлення В. Щербицького.

Це дало підстави констатувати, що, на противагу багатьом своїм ровесникам, В. Щербицький виріс у повноцінній, нормально забезпеченій сім'ї, яку майже не зачепили перипетії Української революції та громадянської війни 1917–1922 рр.

¹⁴ Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии / Чарльз Уильямс; Пер. з англ. А. М. Филатова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 472 с.; Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля / Чарльз Уильямс; Пер. з англ. А. Ю. Шманевского. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 606 с.

¹⁵ Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / Василь Федорович Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – 387 с.

та Голодомору 1932–1933 рр. Крім того, він отримав якісну для свого часу освіту – як середню, так і вищу, без особливих перипетій пройшов німецько-радянську війну 1941–1945 рр., під час якої участі у бойових діях не брав, займаючи офіцерські посади, що несли на собі мінімум відповідальності.

У підрозділі уточнено, що на момент переходу до компартійної номенклатурної обойми – секретарем парткому на Дніпродзержинському коксохімічному заводі (серпень 1946 р.) – В. Щербицький не мав повноцінного виробничого досвіду, який обмежувався піврічним стажем роботи на тому ж підприємстві, що було явищем якщо не екстраординарним, то, як мінімум, вибивалося із загальної тенденції, оскільки загальноприйнятою нормою в комуністичному середовищі того часу для висуванців на серйозні партійні посади була наявність не просто робітничого минулого, але й навичок управління колективами.

Підрозділ 2.2. «Початок кар'єри у партійно-державній номенклатурі» присвячений аналізу причин несподіваного повороту у біографії молодого інженера-хіміка-технолога. На підставі порівняльно-історичного аналізу документів, спогадів та наукових публікацій доводиться факт потрапляння В. Щербицького у поле зору певної впливової групи, або людини, що розпочала формування власної команди.

Також обґрунтовується теза про появу покровителя, який взяв активну участь у формуванні В. Щербицького як номенклатурного діяча. Таким пропонується вважати не Л. Брежнєва, як це стверджується зазвичай, а Г. Павлова, котрий у 1965–1983 рр. займав посаду керуючого справами ЦК КПРС, а у 1945–1947 рр. був першим секретарем Дніпродзержинського міськкому КПУ, тобто – керував містом, в якому В. Щербицький і почав формуватися як номенклатурник.

Констатовано, що у 1946–1957 рр. характерною особливістю радянської номенклатури був процес формування клановості, яка починала переростати у серйозне неформальне суспільне явище. Якщо за життя Й. Сталіна побудована ним вертикаль влади передбачала особисту відданість безпосередньо вождю заради успішної кар'єри, то при відносному лібералізмі та колегіальності партійного керівництва за часів М. Хрущова почали виникати угруповання, не передбачені статутом КПРС, але дієві у плані боротьби за владу. Тепер орієнтування безпосередньо на першу особу держави не давало шансів на успіх – опиратися необхідно було на певний клан, чого не усвідомив сам М. Хрущов, внаслідок чого й втратив свої посади у 1964 р. В. Щербицький прийняв ці правила гри і навіть на перших порах демонстрував непогане мистецтво лавірування, увійшовши спочатку до «дніпропетровської групи» Л. Брежнєва – А. Кириленка, а після того як останні були переведені з України на підвищення – тактично переорієнтувався на «харківський клан», уособленням якого були М. Підгорний та П. Шелест і який вів перед у номенклатурі Радянської України середини 1950-х – середини 1960-х рр.

У підрозділі 2.3. *«Підвищення номенклатурного статусу та участь у боротьбі за владу»* вивчено передумови початку так званого першого київського періоду у біографії В. Щербицького, показано його політичні здобутки та втрати на посадах секретаря ЦК КПУ (1957–1961 рр.) та голови Ради Міністрів УРСР (1961–

1963 рр.), здійснено спробу визначення причин потрапляння його у немилість до М. Хрущова, що закінчилось поверненням до Дніпропетровська.

Докладний аналіз джерел та фактів засвідчує стрімке підвищення номенклатурного статусу політика – він не лише у 39-річному віці став секретарем ЦК КПУ з промисловості, а через чотири роки очолив уряд УРСР – його виводили на загальносоюзний рівень, обравши у жовтні 1961 р. – на XXII з'їзді КПРС – до Центрального Комітету та кандидатом у члени Президії ЦК КПРС. В. Щербицький продовжував перебувати у орбіті впливу «дніпропетровського клану» на чолі з Л. Брежневим, але тактично в той час був зорієнтований на першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. Пропрацював В. Щербицький головою Ради Міністрів УРСР два роки й чотири місяці – 28 червня 1963 р. досить несподівано Президія Верховної Ради УРСР ухвалила рішення звільнити його з цієї посади.

Шляхом співставлення багатьох фактів та свідчень доводиться, що ця відставка була одним із епізодів боротьби за владу в СРСР у вигляді спроб номенклатурних кланів розставляти на ключові пости своїх людей. Висувається гіпотеза про те, що «дніпропетровський клан» ще у 1-й пол. 1960-х намагався поставити В. Щербицького на чолі ЦК КПУ, але тактично програв М. Хрущову. Наслідком же цієї опали особисто для В. Щербицького стало те, що він перестав вважатися представником «української клієнтели» у керівництві Радянського Союзу, на чолі якої стояли Л. Брежнев, М. Підгорний та П. Шелест, а чітко переорієнтувався персонально на Л. Брежнева, і надалі перебував виключно у руслі політичних інтриг останнього.

У підрозділі 2.4. *«П. Шелест та В. Щербицький: тандем політичних конкурентів»* на основі численних джерел та свідчень сучасників систематизовано та проаналізовано особливості розвитку стосунків першого секретаря ЦК КПУ у 1963–1972 рр. П. Шелеста та голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького (він повернувся у це крісло у 1965 р.) у контексті боротьби за владу в УРСР та просто на ґрунті особистої неприязні, яка характеризувала взаємовідносин двох перших осіб республіки. Вони були абсолютними антагоністами у всьому: від зовнішнього вигляду, манер, звичок – до управлінської методології та поглядів на Україну і, на думку В. Даниленка та В. Барана, уособлювали дві політичні тенденції в УРСР – автономістську (П. Шелест) та централістську (В. Щербицький)¹⁶.

Політична та особиста конкуренція висвітлена на тлі номенклатурно-кланової боротьби. Співставлення великого корпусу джерел та свідчень дає підстави для висновку, що В. Щербицький виступав в Україні представником Л. Брежнева, котрий у 2-й пол. 1960-х рр. вів закулісну боротьбу за втримання та укріплення особистої влади з т. зв. «групою комсомольців» на чолі з О. Шелепіним, В. Семичасним та М. Єгоричевим, попутно готуючи кадрові перестановки у ключових республіках СРСР, насамперед – в Україні. Москва зовні непомітно, але планомірно підвищувала політичний та публічний статус В. Щербицького, котрий у 1971 р. став членом Політбюро ЦК КПРС, тобто – піднявся на один рівень з П. Шелестом, у підпорядкуванні якого формально перебував. Два представники

¹⁶ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Володимир Кіндратович Баран, Віктор Михайлович Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 74.

однієї республіки у складі найвищого політичного керівного органу СРСР – це був унікальний випадок у радянській номенклатурній практиці. Наступним кроком мало стати усунення П. Шелеста від влади в УРСР, що й сталося у 1972 р.

У підрозділі висвітлено й проаналізовано перебіг подій, пов'язаний зі звільненням П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, роль у цьому В. Щербицького. Важливою складовою підрозділу є й те, що у ньому на численних матеріалах продемонстровано взаємозв'язок між політичною боротьбою за владу та інтригами на рівні вищого керівництва СРСР у контексті розвитку номенклатурної еліти УРСР, а також їх впливу на політичну біографію В. Щербицького, його особиста участь у цих процесах.

В цілому ж, підсумовуючи другий розділ та виносячи за дужки дитинство та юність, можна стверджувати, що вся політична діяльність та кар'єрне зростання В. Щербицького у 1940–1960-х рр. були безпосередньо пов'язані з т. зв. «дніпропетровським кланом» на чолі з Л. Брежнєвим. Майбутній керівник КПУ та УРСР майже відразу прийняв правила номенклатурних ігор, внаслідок чого зумів досягнути найвищої на той період посади в Україні, але не як самостійна фігура, а як один з найбільш безвідмовних «інструментів» брежнєвської команди.

Третій розділ «Специфіка діяльності В. Щербицького як першого секретаря ЦК КПУ (1972–1989)» складається із чотирьох підрозділів і присвячений аналізу ідеологічної та кадрової політики, її наслідків для України, а також системі професійних та особистих стосунків В. Щербицького.

У підрозділі 3.1. *«Ідеологічна лінія»* проаналізовано одних із базових чинників діяльності В. Щербицького як радянського політичного діяча – ідеологічна складова, яка у його випадку напряду стикається із таким специфічним навіть в умовах СРСР явищем, як «маланчуківщина» (1970-і рр.). На підставі детального вивчення та аналізу великого корпусу архівних джерел та свідчень сучасників реконструйовано хід та обставини призначення В. Маланчука секретарем ЦК КПУ з ідеології, відображена роль В. Щербицького у цьому процесі.

Зокрема, спростовується поширена версія про те, що В. Маланчука фактично нав'язали В. Щербицькому тогочасний головний ідеолог СРСР, секретар ЦК КПРС М. Сулов та голова Президії Верховної Ради УРСР І. Грушецький. Встановлено, що вибір секретаря з ідеології В. Щербицький робив самостійно, без будь-якого тиску і підказок зовні, причому під конкретну мету – руками В. Маланчука остаточно політично знищити П. Шелеста, а також – наслідки «шелестівщини», яка виражалася у відносних проявах української національної самосвідомості у соціокультурному просторі, на побутовому, а подекуди – державному рівні в умовах УРСР. Тобто В. Маланчук у цьому випадку виступив своєрідним інструментом у руках керівника Радянської України, а тому після виконання своєї місії – «зачистки» ідеологічного поля у республіці – відразу ж був не просто відправлений у відставку, а й вилучений з номенклатурної обойми взагалі.

Одночасно проаналізовано ставлення В. Щербицького до національного та мовного питання і, як наслідок, констатовано його інтернаціональний та русифікаторський світогляд, що наклало негативний відбиток на соціокультурний простір України 1970–1980-х рр. А тому більш правильно було б визначити епоху ідеологічного терору 1970-х та культурно-духовної стагнації в Україні 1980-х рр.

не «маланчуківщиною», а – «щербиччиною», що, власне, свого часу і зробив О. Гончар¹⁷.

У підрозділі 3.2. *«Кадрова політика»* представлено комплексний погляд та детальну характеристику методів та принципів В. Щербицького з добору кадрів на провідні посади у республіці, його стосунків з підлеглими в процесі роботи, формування найближчого кола соратників. Зроблено висновок про те, що на початок 1980-х рр. його оточення на центральному та регіональному рівнях становили люди, які переважно, не будучи професіоналами-управлінцями високого класу, виявляли максимальну лояльність до першого секретаря ЦК КПУ, або, як мінімум, не вирізнялися значними кар'єрними амбіціями.

Проведено детальний аналіз персонального складу Політбюро ЦК КПУ (як членів, так і кандидатів у члени) та перших секретарів обкомів КПУ у 1972–1989 рр. і встановлено, що усього за 17 років урядування В. Щербицького (з травня 1972-го по вересень 1989-го) у цьому статусі побували 37 осіб. За цей період зафіксовано збільшення вікових порогів представників вищого номенклатурного ешелону УРСР: верхнього – на 3 роки, нижнього – на 7, і середнього віку – на 4 роки.

Не менш показовим у плані кадрової політики часів В. Щербицькому є аналіз термінів перебування на посадах перших секретарів обкомів КПУ, 20 із 25-ти яких у період з 1972 по 1989 рр. керували обласними парторганізаціями впродовж 10-ти і більше років, що вказує на очевидний застій у середній ланці республіканської компартійної номенклатури.

Відтак кадрову політику В. Щербицького можна охарактеризувати як засновану на принципах максимальної лояльності, наслідком чого стало те, що керівництво УРСР з початком в Україні державотворчих процесів (кінець 1980-х) так і не зуміло висунути повноцінних політичних лідерів. Відповідальність за такий стан справ можна покласти безпосередньо на В. Щербицького як на людину, котра, враховуючи його близькі стосунки з керівництвом ЦК КПРС (насамперед – з Л. Брежнєвим), мала вирішальний вплив на розстановку кадрів в Україні, приймаючи рішення в цьому питанні фактично одноосібно.

Наведених фактів та проаналізованих й систематизованих даних цілком достатньо для висновків щодо неефективності кадрової політики В. Щербицького – консервативної, побудованої на клановості та адміністративному ресурсі за відсутності ефективних ротаційних механізмів. Проте це навряд чи можна вважати явищем, притаманним суто УРСР, – ситуація у республіці лише відображала загальну кадрову тенденцію у Радянському Союзі, яка й стала однією із суттєвих причин суспільної деформації СРСР і у підсумку – його розвалу.

У підрозділі 3.3. *«Система професійних та особистих стосунків. Риси характеру та звички»*, послуговуючись, насамперед, численними мемуарними джерелами, вивчено і описано особисті якості В. Щербицького, притаманні йому поведінкові механізми та риси характеру, специфіку взаємовідносин першого секретаря ЦК КПУ не лише з підлеглими та вищим керівництвом, а й з членами родини.

¹⁷ Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х тт. – Том 3. 1984–1995. – К.: Веселка, 2004. – С. 509.

Дослідження засвідчило, що В. Щербицький як керівник відзначався помітною консервативністю у вибудовуванні відносин всередині апарату і представляв собою класичний тип начальника, котрий намагається у ручному режимі керувати ввіреним йому колективом, вдаючись навіть до дріб'язкової опіки та контролю. Щодо особистих якостей, то перед нами, з одного боку, постає особа принципова, чесна, привітна, ввічлива, людяна, проста у спілкуванні і, водночас – самозакохана, ревнива до успіхів інших, така, яка боялася політичної конкуренції з боку підлеглих та усувала потенційних супротивників у боротьбі за владу у республіці, ставилася до людей як до «відпрацьованого матеріалу», була здатною віртуозно перекласти відповідальність на чужі плечі у делікатних сферах управління, перестрахуватися, де потрібно й непотрібно, аби не наразитися на неприємність і не позбавитися посади, прагнула та вміла подобатися вищим керівникам (насамперед – Л. Брежнєву), що межувало з відвертим підлабузництвом, любила славослів'я і нагороди та іноді демонструвала відверте самодурство.

Встановлено, що прекрасно орієнтуючись у таких темах, як, скажімо, футбол чи розведення голубів, В. Щербицький, однак, зовсім не розумів сімейної психології, що вилилося у його диктаторський статус у власній родині, залежне становище дружини Ради (Аріадни) Гаврилівни та у протести дітей – тихий дочки Ольги та епатажний – сина Валерія.

У цілому ж перший секретар ЦК КПУ і як адміністратор, і просто як людина міг бути різним у різних обставинах. Зовнішнє враження цілісності справляв той факт, що він був ідеально вмонтований у систему брежнєвського застою, приймав усі правила гри, ініційовані Москвою, і тому виглядав органічним представником партійно-номенклатурного апарату 1960–1980-х рр. Він не був гуманістом у прямому значенні цього терміну і людина для нього мала цінність лише тією мірою, наскільки вона відповідала потребам системи, яку В. Щербицький представляв і яку своєю діяльністю захищав, виходячи хоча б з тих міркувань, що поза її межами він був ніхто. Звідси – намагання максимально вірно їй служити – впритул до мімікрії, що особливо яскраво проявилось у період перебудови, яка, здавалося б, повинна була витіснити першого секретаря ЦК КПУ на узбіччя політичного життя одним із перших, однак він протримався при владі найдовше серед тих, хто свого часу входив до найближчого оточення Л. Брежнєва.

У підрозділі 3.4. *«Перебудова в СРСР та завершення кар'єри»* описано та проаналізовано останній період політичної біографії та життя В. Щербицького в цілому, з певною ретроспективою у кінець 1970-х – на початок 1980-х рр., коли він всерйоз розглядався як ймовірний наступник Л. Брежнєва на посаді генерального секретаря ЦК КПРС.

На підставі багатьох джерел та свідчень джерел здійснено аналіз причин продовження його політичної кар'єри у часи перебудови, коли значна частина керівного складу СРСР та його республік була оновлена. Визначено, що у цьому роль зіграв комплекс факторів, а саме – побоювання М. Горбачова щодо радикалізації суспільних настроїв в Україні, у зв'язку з чим – прагнення до певного консервування ситуації у республіці хоча б на обмежений період, тобто – свідоме пролонгування застою на локальному рівні, уособленням чого і був В. Щербицький,

якого сам генеральний секретар ЦК КПРС зараховував до «консервативної групи» у своєму найближчому політичному оточенні¹⁸.

Окрім того, значну роль у продовженні політичної кар'єри В. Щербицького відіграла Чорнобильська трагедія, яка стала першим і єдиним по-справжньому серйозним випробуванням для нього як керівника за всі 17 років його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ. М. Горбачов, очевидно, дійшов висновку, що у період ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС проводити кадрові зміни такого рівня було б недоречно – мало хто, напевно, відважився б взяти на себе подібну відповідальність, яка вже й так повисла на В. Щербицькому.

І остання з причин, яка дозволила В. Щербицькому відбути 2/3 часу перебудови на своєму посту, вбачається у відсутності повноцінної заміни. Партійно-адміністративний апарат УРСР, який постійно постачав кадрами загальносоюзні органи влади, не зумів сформувати якісної «лави запасних» для, так би мовити, внутрішнього вжитку. І не в останню чергу така ситуація склалася завдяки кадровій політиці першого секретаря ЦК КПУ.

Існують свідчення, що М. Горбачов до останнього не хотів відпускати В. Щербицького, котрий ще у лютому 1989 р. написав заяву про вихід на пенсію, оскільки станом на 1989 р. лідер УРСР виявився чи не єдиним членом Політбюро ЦК КПРС, на якого генеральний секретар, який став заручником своїх кадрових та інших експериментів, міг реально покласти у внутрішньопартійних дискусіях, знаючи, що він не підведе – хоча б виходячи міркувань партійної дисципліни та субординації, яких В. Щербицький дотримувався все своє життя, яке закінчилося через неповних п'ять місяців після того, як 28 вересня 1989 р. він таки був відправлений на пенсію.

У цілому ж тема «В. Щербицький та перебудова» підсумовується словами помічника М. Горбачова – А. Черняєва: «...члени Політбюро – Щербицький, Воротніков і перші зами голоградміну (СРСР), секретарі обкомів не розуміють, що відбувається. І хоча вимовляють гарні слова про революцію, про перелом і т. п., видно, що для них це всього лише служба, а не участь в революції. Вони не лідери процесу на своєму рівні, а дисципліновані чиновники, які пристосовуватимуться до процесу, а не формуватимуть його, він ніби сам собою піде. Перебудовувати суспільство вони не вміють. Вони із старої структури, по суті – сталінської схеми керівництва»¹⁹.

Підсумовуючи третій розділ дисертації, констатуємо: саме В. Щербицький був ініціатором та рушієм явища, яке увійшло до історії під не зовсім вірним, з огляду на реальний стан справ, найменуванням «маланчуківщина» і полягало в ідеологічному диктаті у сферах духовності та культури, русифікації тощо. Кадрова ж політика керівника ЦК КПУ будувалася на засадах клановості та адміністративному ресурсі за відсутності ефективних ротацийних механізмів. У той же час саме ця безумовна відданість Центру (Москві), відсутність власної ідеологічної та життєвої позиції, а також здатність до політичної мімікрії зумовили

¹⁸ Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В двух книгах. – Кн. 1. – М.: Новости, 1995. – С. 482.

¹⁹ Черняев А. С. Совместный исход: Дневник двух эпох, 1972–1991 годы. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 800.

пролонгацію перебування В. Щербицького при владі чи не найдовше з усіх представників брежнєвської команди.

Підбиваючи підсумки роботи в цілому та виходячи із поставлених на її початку дослідницьких завдань, дисертант дійшов таких **висновків**:

– стан наукової розробки теми є прийнятним для того, щоб на його основі здійснити більш широке та детальне дослідження, а сукупність наявних джерел та літератури підлягає систематизації та видається цілком достатньою для створення повноцінного портрету В. Щербицького на фоні епохи і складається з архівних документів, опублікованих документів та матеріалів, а також – з джерел особового походження (мемуарів та опублікованих інтерв'ю);

– реконструювання першого етапу життя В. Щербицького дало підстави для висновку про те, що його дитинство та юність не можна вважати типовими: він виріс у повноцінній сім'ї, яку майже не зачепили соціально-політичні катаклізми 1910–1930-х рр., без особливих проблем отримав повну середню та вищу освіту, що не було поширеним явищем для 1930-х рр. Будучи призваним на початку німецько-радянської війни до лав Червоної Армії, безпосередньо на фронт В. Щербицький так і не потрапив, перебувши всі воєнні роки поза театром активних бойових дій. Усі ці обставини сформували як відповідний суспільно-політичний світогляд особистості, так і модель поведінки;

– розкриття причини та обставин входження В. Щербицького до компартійної номенклатури у перше повоєнне десятиліття свідчить, що він майже відразу потрапив до орбіти впливу т. зв. «дніпропетровського номенклатурного клану», який у 2-й пол. 1940-х рр. тільки-но розпочав своє формування, ставши з часом однією з центральних постатей цього неформального, але надзвичайно впливового об'єднання політичної еліти СРСР. Як підсумок – за 11 років (1946–1957 рр.) молодий політик пройшов шлях від парторга виробничого підприємства до секретаря ЦК КПУ з питань промисловості. При цьому його кар'єрні переміщення завжди корелювалися з посадовим зростанням Л. Брежнєва;

– протягом 2-ої пол. 1950-х – поч. 1970-х рр. В. Щербицький спочатку демонстрував значну політичну гнучкість, особливо на межі 1950–1960-х рр., коли мало місце його тактичне переорієнтування на «харківський клан», або ж «групу Підгорного – Шелеста». Однак подальший конфлікт із М. Хрущовим, який вилився у відставку В. Щербицького з посади голови Ради Міністрів УРСР (1963 р.), дає підстави припустити, що він вже на початку 1960-х рр. був визначений командою Л. Брежнєва як претендент №1 на посаду першого секретаря ЦК КПУ, однак на певному етапі реалізація плану із цієї кадрової перестановки дала збій, наслідком чого стала опала В. Щербицького. Що, в свою чергу, дозволяє висунути версію щодо того, що «повзучий переворот» у вищому керівництві СРСР, який закінчився відставкою М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС, було розпочато не у 1964 р., а значно раніше шляхом спроби розстановки на ключові пости людей Л. Брежнєва. Професійне та особистісне протистояння між першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом та головою Ради Міністрів УРСР В. Щербицьким у 1965–1972 рр. теж можна вважати наслідком боротьби за владу в СРСР, яка закінчилася перемогою «дніпропетровського клану», що з приходом В. Щербицького на посаду

очільника УРСР та КПУ остаточно набув рис провідного неформального політичного угруповання Радянського Союзу;

– посилення ідеологічного та морального тиску в УРСР 1970-х рр., яке зазвичай прийнято ототожнювати з фігурою секретаря ЦК КПУ В. Маланчука (звідси термін – «маланчуківщина»), насправді було ініційоване В. Щербицьким з подачі Москви. В. Маланчук тут виступав лише інструментом, від якого позбавилися, як тільки-но було вирішено, що в Україні покінчено з т. зв. «шелестівщиною». Таким чином, проникнення в тему дає більше підстав іменувати цей період не «маланчуківщиною», а «щербиччиною». Кадрова ж політика першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького була спрямована на «зачистку» конкурентного поля навколо нього, а тому, насамперед, зорієнтована не на лідерів, а на виконавців, причому – з очевидним ухилом у бік вихідців з Дніпропетровщини;

– вивчення професійної та особистісної моделей поведінки Щербицького дало підстави констатувати, що за своїм світоглядом він був консерватором – і у роботі, і у побуті, і у манерах, і у одязі, і у сімейних та особистих стосунках. Ця риса посилювалася догматизмом та формалізмом, як мінімум – стосовно дотримання Статуту КПРС. Поведінка В. Щербицького як політичного діяча прямо вказує на те, що він намагався відповідати образу «солдата партії» – суворого, непідкупного та неприступного, до певної межі – аскетичного. Як мінімум – на публічному рівні. Опрацьовані джерела доводять, що це була свідомо роль, пристосування до обставин місця та часу, прояв кар'єризму та дотримання чинних для його епохи правил номенклатурної гри;

– аналіз причин політичного довголіття В. Щербицького дозволив дійти висновку, що першого секретаря ЦК КПУ не можна назвати геніальним політиком чи управлінцем – він був уніфікованим продуктом своєї епохи, «одним з...», але далеко не унікалом і міг у будь-який момент бути замінений іншим функціонером – різниця полягала б у нюансах, але не в суті: повноважний представник метрополії та провідник її політики на колоніальних землях. У цьому, власне, і можна розглядати запоруку кар'єрного успіху В. Щербицького – у вмінні бути членом команди, поводитися за неписаними правилами і не намагатися вести власну гру. Він був ідеальним виконавцем і не прагнув виступати самотійною політичною фігурою в масштабі всього СРСР, що особливо яскраво проявилось як під час перипетій, пов'язаних з питанням про можливого наступника Л. Брежнєва, так і в період горбачовської перебудови. За великим рахунком, перший секретар ЦК КПУ, юридично входячи до найвищого в СРСР керівного органу, фактично не був вагомим суб'єктом радянської політики і, відверто кажучи, не надто цього прагнув. Його цілком задовольняла роль локального лідера.

Резюмуючи в цілому, варто зазначити, що В. Щербицький, як і будь-яка людина, не був однозначною особистістю, однак за своїми професійними та особистісними характеристиками він цілком відповідав обставинам місця та часу, у яких йому довелося жити. Його важко назвати значною фігурою в історії України – для такої оцінки йому, вочевидь, не вистачило політичної самотійності та видатних звершень. Водночас він і не був фігурою перехідною – занадто довго (у вимірі людського життя) знаходився на чолі республіки. Тому більш вірним виглядає наступне формулювання: В. Щербицький був вагомим суспільним

чинником амбівалентного характеру на певному етапі вітчизняної історії. І через це заслуговує на певну децицю пам'яті, у т. ч. – наукової.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Якубець О. А. Мемуари та інтерв'ю як джерела вивчення біографії В. В. Щербицького / Олександр Анатолійович Якубець // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 6. Історичні науки: зб. наук. пр. – Вип. 11. – К., 2014. – С. 270–281.

2. Якубець О. А. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» / Олександр Анатолійович Якубець // Український історичний журнал. – К., 2014. – №5. – С. 107–125.

3. Якубець О. А. Володимир Щербицький та його кадрова політика: спроба аналізу / Олександр Анатолійович Якубець // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 35. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 276–286.

4. Якубець О. А. Володимир Щербицький та перебудова: дещо про причини політичного довголіття / Олександр Анатолійович Якубець // Spheres of Culture. – Vol. X. – Lublin, 2015. – P. 273–286.

5. Якубець О. А. М. Хрущов та В. Щербицький: Конфлікт на фоні боротьби радянських еліт (перша половина 1960-х рр.) / Олександр Анатолійович Якубець // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць – Вип. 95. – К., 2015. – С. 413–419.

6. Якубець О., Шаповал Ю. Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови» / Олександр Якубець, Юрій Шаповал // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 21, спеціальний: Матеріали «круглого столу» «Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.). – К., 2016. – С. 12–27.

7. Jakubiec O. Wołodymyr Szczerbyćkyj i źródła archiwalne do opracowania jego biografii politycznej / Oлександр Jakubiec // Przegląd archiwalny Instytutu pamięci narodowej. – T. 8. – Warszawa, 2015. – S. 79–89.

АНОТАЦІЇ

Якубець О. А. Політична біографія В. В. Щербицького у контексті історії України (1918–1990 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2017.

У дисертації на прикладі політичної біографії першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної Партії України, члена Політбюро Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу Володимира Щербицького досліджено шлях становлення представника вищого ешелону партійно-державної номенклатури СРСР та УРСР. На основі великої джерельної бази (архіви, збірки документів, мемуари, інтерв'ю) та наукових публікацій поетапно висвітлено його життєвий шлях (від народження до смерті, 1918–1990 рр.),

причинно-наслідкові зв'язки та обставини просування шаблями кар'єрної драбини з прив'язкою до процесу формування радянських номенклатурних кланів (насамперед, т. зв. «дніпропетровського») та боротьби за владу у Радянському Союзі у 2-й пол. 20 ст. Здійснено детальний аналіз діяльності В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ (1972–1989 рр.) з акцентуванням на ідеологічній складовій та кадровій політиці. Виявлено причини та закономірності, які зумовили політичне довголіття цього політика в умовах командно-адміністративної системи.

Ключові слова: В. Щербицький, П. Шелест, М. Підгорний, О. Кириченко, Л. Брежнев, М. Хрущов, КПУ, КПРС, УРСР, СРСР, радянська партійно-державна номенклатура, «дніпропетровський клан».

Якубец А. А. Политическая биография В. В. Щербицкого в контексте истории Украины (1918–1990 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2017.

В диссертации на примере политической биографии первого секретаря Центрального Комитета Коммунистической Партии Украины, члена Политбюро Центрального Комитета Коммунистической Партии Советского Союза Владимира Щербицкого исследован путь становления представителя высшего эшелона партийно-государственной номенклатуры СССР и УССР. На основе большой источниковой базы (архивы, сборники документов, мемуары, интервью) и научных публикаций поэтапно отражены его жизненный путь (от рождения до смерти, 1918–1990 гг.), причинно-следственные связи и обстоятельства продвижения по ступеням карьерной лестницы с привязкой к процессу формирования советских номенклатурных кланов (прежде всего, т. н. «днепропетровского») и борьбы за власть в Советском Союзе во 2-й пол. 20 в. Осуществлен подробный анализ деятельности В. Щербицкого на должности первого секретаря ЦК КПУ (1972–1989 гг.) с акцентом на идеологической составляющей и кадровой политике. Вывявлены причины и закономерности, которые обусловили политическое долголетие этого политика в условиях командно-административной системы.

Ключевые слова: В. Щербицкий, П. Шелест, М. Подгорный, А. Кириченко, Л. Брежнев, Н. Хрущев, КПУ, КПСС, УССР, СССР, советская партийно-государственная номенклатура, «днепропетровский клан».

A. Yakubets. Political biography of V. V. Shcherbytskyi in the context of history of Ukraine (1918–1990). – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Drahomanov University – Kyiv, 2017.

The dissertation research is dedicated to the representative way of becoming the top echelon party-state nomenclature in the USSR and Ukraine SSR on the example of Volodymyr Shcherbytskyi – the first secretary of Central Committee of Communist Party of Ukraine, member of Politburo of Central Committee of Communist Party of Soviet Union political biography. Basing on a large amount of sources (archives, collections of documents, memoirs, interviews) and scientific publications his life was

described step-by-step (from birth to death, 1918–1990) in the context of the general history of Ukraine in 20th century.

Particularly, V. Shcherbytskyi's childhood and youth of, life and historical circumstances that shaped his personality and character traits were analyzed. His participation in the Second World War is illustrated as well. The process of joining the party nomenclature is showed, individuals, who contributed to this (H. Pavlov, L. Brezhnev, A. Kyrylenko) are determined.

The causal relationships and circumstances of his promotion on corporate ladder with affixment to the process of formation of the Soviet political clans (especially so called the Dnipropetrovsk Clan) and the power struggle in the Soviet Union in the latter half of the 20th century are analyzed.

Gradual establishment of young politician in top places of the Soviet Union and Soviet Ukraine (in the late 1950^s – beginning of the 1960^s) is demonstrated as well as his fall (conflict with N. Khrushchev in 1963 and resigned as Chairman of the Council of Ministers the Ukraine SSR) and ascent (return to the office of the Ukrainian government in 1965). Also proved that his ascents were directly related to the person of L. Brezhnev, in who's team V. Shcherbytskyi occupied one of the leaders position and eventually became regarded as the main successor to the post of General Secretary of the CPSU.

The methodology and tools of the struggle for power in the USSR is showed on the examples of V. Shcherbytskyi's political and administrative lynching with his actual and potential competitors – P. Shelest, I. Lutak, V. Dehtiariov, V. Shevchenko.

The detailed analysis of V. Shcherbytskyi's activities on position of the first secretary of Central Committee of Communist Party of Ukraine (1972–1989) with accenting on an ideological component and personnel policy is done. Proved his direct involvement in the negative phenomena of social life Ukraine in 1970^s as Malanchukivschyna (ideological diktat in the fields of spirituality and culture, Russification, etc.) formation.

Separate subsection is devoted to his behavioral mechanisms, traits of character and specific of his mutual relationships with inferiors, higher guidance and with the members of family.

Found out reasons and objective laws that influenced on political longevity of this politician in the command management system conditions, therefore he is the only leader among the L. Brezhnev's team members in Soviet republics who retained his status under Gorbachev's perestroika (second half 1980^s).

Key words: V. Shcherbytskyi, P. Shelest, M. Pidhornyi, O. Kyrychenko, L. Brezhnev, N. Khrushchev, Communist Party of Ukraine, Communist Party of Soviet Union, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Union of Soviet Socialist Republics, Soviet party and state nomenclature, the Dnipropetrovsk Clan.

Підписано до друку 15.02.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 035
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.